

Ջեմմա Բառնասյան

ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտի ավագ գիտաշխատող *Բառակազմական որոշ իրողություններ Կարնո բարբառի խոսվածքներում*

Կարնո բարբառն առայսօր կենդանի, գործուն է և որպես հաղորդակցման միջոց է ծառայում Գյումրիում, Շիրակի մարզի բազմաթիվ բնակավայրերում, ինչպես նաև Վրաստանի Հանրապետության Ախալքալաքի, Ախալցխայի, Բոգդանովկայի մի շարք հայաբնակ գյուղերում: Հանգամանքների բերումով գտնվելով Շիրակի մարզի Գետք, Ազատան և Մարմաշեն գյուղերում՝ բարբառախոս անձանցից գրառել ենք Կարնո բարբառին առնչվող իրողություններ՝ թեմատիկ քննության կատարելու նպատակով: Աշխատանքը կատարելիս հենվել ենք նաև Կարնո բարբառով ավանդված բանահյուսական հարուստ ժառանգությունից և Հ. Մկրտչյանի «Կարնո բարբառը» աշխատությունից քաղված տեղեկությունների վրա¹:

Համառոտակի ներկայացնենք Կարնո բարբառի խոսվածքներում առկա բառակազմական միջոցներին առնչվող որոշ հատաքրքիր իրողություններ:

Ածանցումը միշտ եղել և մնում է բառակազմական ամենակենսունակ միջոցներից մեկը: Սակայն առկա են նաև նոր բառեր կազմելուն արդեն չմասնակցող ածանցներ, որոնք արմատի հետ արդեն որպես մի ամբողջություն պետք է դիտարկել: Այս առումով հետաքրքիր դիտարկում է անում նշանավոր լեզվաբան Լիանա Հովսեփյանը: Անդրադառնալով հայոց լեզվի զարգացման տարբեր փուլերում բառերի ստուգաբանական և բառակազմական վերլուծությունների խնդրում առկա իրողություններին՝ նա գտնում է, որ հայերենի բառակազմությանը նվիրված աշխատություններում բառերը վերլուծելիս հաճախ առանձնացվում են միավորներ, որոնք արդեն կորցրել են իրենց բառակազմական իմաստային և գործառական որոշակիությունը. «Ժամանակակից հայերենի որևէ այլ մակարդակի նկարագրության մեջ վաղուց արդեն հաղթահարված է համաժամանակյա և տարժամանակյա հայեցակետերը շփոթելու վտանգը, սակայն նույնը չի կարելի ասել բառակազմության մասին»²:

Այդ առումով՝ հայերենի բարբառներում *-ի* ածանցն արդեն կենսունակ չէ և դրանով նոր բառեր կազմելու միտում չկա: Այդ և մի շարք այլ վերջածանցներ ուղղակի մի ամբողջություն են կազմում արմատի հետ և տրոհելն անիմաստ է: Ասենք, Կարնո բարբառի՝ Շիրակի տարածքի գյուղերի խոսվածքներում առկա են մի շարք բառաձևեր, որոնցում կարելի է տեսնել այդ *-ի* ածանցը, ինչպես՝ թատարի վիրի, և

¹ Տե՛ս Հ.Մկրտչյան, *Կարնո բարբառը*, Ե., 1952, էջ 191;

² Տե՛ս Ջահուկյանական ընթերցումներ, Ե., 2006, էջ 127;

դրանց հատուկ է արդեն կայունացած բառիմաստը: Այսպես՝ **թատարի** (թաթարի) բառն ունի *շատ արագ, հապճեպ, ոտքի վրա* իմաստները: Այլ կերպ ասած՝ **թաթարի նման, թաթարավարի**: Ձևի մակբայի արժեք ունեցող ածանցավոր այդ բառը շատ գործածական է Կարնո բարբառի խոսվածքներում: Օրինակ բերենք Շիրակի մարզի Մարմաշեն գյուղի խոսվածքով.

Թատարի ձրվաձեղըմ կերանկ ու հ՛ընգանկ ճամպա: **Թատարի** լողծա:

Կամ, ասենք, **վիրի, վիրունի** բառերի գործառույթը բառակապակցություններում՝ **վիրի** կամ **վիրունի** էձ:

Կարնո բարբառով գրառված բանահյուսական նյութերում հաճախադեպ է ածական և մակբայ կերտող **-անակ** ածանցը: Օրինակ՝ *Էս ախճիզը հակնի զը մատորնագ շօրեր ու կերտա*:

Անդրադառնանք նաև **-ութ** ածանցին, որը ժամանականիշի արժեք է հաղորդում բառին: Օրինակ՝ *Էղիզ մօրութ թօպալ էր խօ* (ի ծնե):

Իհարկե կան նաև նոր բառեր կազմելու համար գործուն ու կենսունակ վերջածանցներ, սակայն մենք գրառել ենք այդ խոսվածքներում հանդիպող ինքնատիպ ածանցները միայն:

Քառաբարդման խնդիրներին նույնպես անդրադարձել ենք ընտրողաբար: Հավաքչական աշխատանքներ կատարելիս մեզ նախապես հետաքրքրում էին վերոհիշյալ խոսվածքներում առկա դերանվանական ձևերը, որոնց ուսումնասիրության ժամանակ առանձնացրինք նաև բառակազմական հետաքրքիր իրողություններ: Կարնո բարբառում գործառում են քարացած բարդություններ, որոնց բաղադրիչներն այնքան են ձուլվել, որ վերածվել են պարզ բառերի (արդի լեզվազգացողությամբ գիտակցվում են իբրև պարզ բառեր), ինչպես, ասենք, ցուցական դերանունների արժեքով գործառող **դ՛էն** (ընդ+այն) , **դ՛էս** (ընդ+այս), **դ՛էդ** (ընդ+այդ) ձևերը:

Օրինակ՝ *Գ՛ուզէս՝ դ՛էսն արի, գ՛ուզէս՝ դէղը գ՛ընա*:

Քարացած բարդության լավ օրինակ է նաև **ի՞նչըդ** հարցական դերանունը: Վերոհիշյալ խոսվածքներում լայնորեն գործառող այս դերանունը, հավանաբար, առաջացել է **ի՞նչ** և **ցեդ** բառերի կցումով՝ **ի՞նչ ցեդ > ի՞նցըդ > ի՞նչըդ**:

Ինչպես գիտենք, հայերենի բարբառներում գործառական մեծ հաճախականություն են դրսևորում անվանական և բայական հարադրությունները, երբ հարադրվում են բառային հոմանիշներ՝ առարկան կամ երևույթն առավել ընկալելի դարձնելու նպատակով: Նկատելի է, որ քառաբարդման նախընտրելի ձևեր են կրկնավորները, որոնց բնորոշ են հնչյունների հավելման և անկման երևույթները՝ կրկնաբանությունն աննկատ դարձնելու և խոսքին լրացուցիչ արտահայտչականություն հաղորդելու միտումով: Ասենք՝ **ավար-ձ՛ավար խօսիս կը**, կամ՝ **անուշ-չանուշ խօրատա էրինք** և այլն: Շատ դեպքերում բառիմաստին որոշակի նրբիմաստ հավելելու նպատակով հարադրության կազմում հայերեն բառաձևի հետ

կիրառելի են նույնիմաստ փոխառյալ բառեր, ասենք, Կարնո բարբառի Շիրակի տարածքի խոսվածքներում շատ գործածական են **սէր-սավղա**, **խօսկ-խօրատա** և հայաբանության արժեք ունեցող նմանատիպ այլ ձևեր:

Բայական հարադրությունների ամենագործածական տեսակը բայի և այլ խոսքի մասի (գոյական, ածական, դերանուն, մակբայ) համադրությունն է: Այսպես՝ **լսել** հասկացության դիմաց Կարնո բարբառի Մարմաշեն, Ազատան, Գետք գյուղերի խոսվածքների գրանցումներում առկա է **հ'անգաջ էնել** հարադրությունը՝ **ուշադրություն դարձնել** նրբիմաստով: Շատ գործածական է հայաբանության արժեք ունեցող **յօլա էրտալ** հարադրությունը՝ **հարմարվել, համակերպվել** նրբիմաստով: Ընդ որում՝ թուրքերենից փոխառյալ **յօլ** (ճամփա) բառն այլ բառով փոխարինելիս կորչում է նրբիմաստը: Դրանով է պայմանավորված այդ և նմանատիպ ձևերի գործառական հաճախականությունը: Նույնը կարելի է ասել նաև **օսյաթ էնել** հարադրության մասին, որին հատուկ է **վերջին պատվերը տալ** կամ **կտակել** իմաստը: Հարադրական և կրկնավոր բարդությունները Կարնո բարբառում շարունակում են մնալ կենսունակ:

Բաղադրյալ բառերի յուրօրինակ տիպ են ներկայացնում *կայուն բառակապակցությունները*, որոնք իրենց առաջացմամբ կապվում են խոսքի հետ, այսինքն՝ նախապես եղել են սովորական շարահյուսական կապակցություններ և հետագայում, գործածվելով փոխաբերաբար, աստիճանաբար ստացել են բառային իմաստ հենց այդ փոխաբերական նշանակությամբ: Այլ խոսքով՝ կայուն բառակապակցություններն արտահայտում են մեկ բառիմաստ, ունեն անվանողական դեր և նախադասության մեջ հանդես են գալիս որպես մեկ անդամ՝ առաջացած լինելով հիմնականում շարահյուսական կապակցություններից բառերի՝ երկարատև միասին գործածվելու, պարբերաբար կրկնվելու հետևանքով՝ նպաստելով սերտ ու միասնական իմաստ արտահայտելուն և մեկ բառային միավորի վերածվելուն³: Բերենք նմանատիպ բառաձևեր Շիրակի տարածքի գյուղերի խոսվածքներից: Ասենք, օրինակ, **շուտով** ժամանականիշ մակբայի արժեքով գործածվում է **հ'ուրօրա** բառաբարդումը՝ որպես **ուր որ է** կապակցություն: Ընդ որում՝ **հ'ուր+օր+ա** բառում վերջին **ա**-ն օժանդակ բայն է՝ ոչ օրինաչափ այս բարբառի համար: Իսկ նախադասության մեջ մեկ բառիմաստ ունենալով՝ դրան կից գործառում է տվյալ բարբառին բնորոշ՝ է օժանդակ բայը: Օրինակ՝ **Պարբս հ'ուրօրա է գ'ուկա**:

Կարնո բարբառի Շիրակի տարածքի խոսվածքներով գրառված բանահյուսության մեջ **դժոխք** իմաստով գործառող **հ'անատագ** բառը սովորաբար

³ Տե՛ս **Հ.Պետրոսյան**, *Հայերենագիտական բառարան*, Ե., 1987, էջ 138:

գործածվում է **սէվ հ'անատագ** կայուն բառակապակցության կազմում՝ *անդունդ , վիհ* բառիմաստով: Շատ տարածված է անեծքներում,ինչպես՝

Սէվ հ'անատագն էրտաս, չըդառնաս:

Ակնհայտ է բառի **ան+հատակ** կազմությունը՝ այդ տարածքի խոսվածքներին բնորոշ՝ հավելական ձայնեղ **հ**-ով: Հիշյալ խոսվածքներում առկա բազմաթիվ հետաքրքիր ձևերից ներկայացնենք առաջին հայացքից տարօրինակ թվացող մի արտահայտություն, որ բնորոշ է միայն կանանց: Ասենք, զարմանք, վախ, հիասթափություն արտահայտելիս մի տեսակ կոչականի արժեքով գործածում են **անժած քարեր** բառակապակցությունը, ինչպես՝ *Քա յամա՛ն,անժած քարեր...* Այսինքն՝ խոսում են մի բանի մասին, որից անշարժ քարերն անգամ կշարժվեն:

Անվանական կայուն բառակապակցությունների հետաքրքիր օրինակներ կարելի է գտնել նաև քարտեզագրման համար կուտակված նյութերում: Ինչպես հայտնի է, ապագա բարբառագիտական ատլասի նյութերի հավաքման ծրագրում⁴ հայերենի բարբառների բառապաշարի տարածքային տարբերություններին որոշակի տեղ է հատկացված, ինչը լուրջ համեմատություններ կատարելու հնարավորություն է ընձեռում: Սակայն բառակազմական խնդիրներն այդ ծրագրում հարցման հատուկ առարկա չեն դարձել, թեև բառանվանողական նյութերի գրանցումներում կարելի է գտնել որոշ տեղեկություններ նաև բառակազմության վերաբերյալ: Ասենք, տասներկուերորդ բառահոդվածի պահանջով՝ *Արև եղանակին բարակ անձրև*, արևմտյան բարբառների շատ խոսվածքներում գրանցվել է **գ'էլըրոտուգ** կամ մի ամբողջ նախադասությամբ՝ *Գ'էլ սար գըրոտուե* (Մշո Մկրագոմ գյուղի խոսվ.): Շիրակի տարածքի գյուղերի խոսվածքներում այդ հասկացության համար առկա է կայուն բառակապակցություն՝ **գ'իլու հարսնիկ**:

Օրինակ՝ *Հե՛ճ ամբ չըկա, հըմը գիլու հարսնիկ է* (գ.Մարմաշեն):

Ծիածան հասկացության համար հայերենի շատ բարբառներում գործառում է **ծիրանի գոտի** բառակապակցությունը: Շիրակի տարածքի խոսվածքներում առկա է **Ասսու գ'օղիգ** կայուն բառակապակցությունը:

Օրինակ՝ *Ասսու գ'օղիգի տըգով անձի՛ տըղա դ'առնաս:*

Շիրակի բանահյուսությունից բերենք ևս մեկ օրինակ՝

Ալադադը մօղիգ է, վըրէն Ասսու գօղիգ է:

Իբրև գրաբարաբանություն կարելի է ընկալել անեծքներում հանդիպող **Ասսու ք'էպէլագան կըրագ** (պատժիչ կրակ) բառակապակցությունը, ինչպես՝

Ասսու ք'էպէլագան կըրագ թապի գ'ըլխուդ, անաբու՛ն կընիգ:

1 Տե՛ս Հայերենի բարբառագիտական ատլասի նյութերի հավաքման ծրագիր, Ե., 1977:

Շատ գործածական է չարաճճի և վնասարար երեխային բնութագրող՝ **Աստու կըրագ** կամ **Աստու կըրագ ու պաղիջ** (պատիժ) արտահայտությունը, ինչպես՝

Խո երեխա չէ՛, **Աստու կըրագ ու պաղիջ** (պատիժ):

Ծրագրի 279-333 կետերը հարցում են պարունակում ածականների վերաբերյալ՝ նպատակ ունենալով պարզել դրանց գործառնությունը հայերենի բարբառներում: Այստեղ արդեն կարելի է գտնել առատ նյութեր՝ ժողովրդի պատկերավոր լեզվամտածողության մասին վկայող: Սովորաբար նկարագրական եղանակով առարկան մատնանշելիս **ածական+ գոյական** կադապարն է գերակշռում հայերենի բարբառներում: Այդ իմաստով՝ Շիրակի տարածքի գյուղերի խոսվածքներում մարդու արտաքինը նկարագրելիս հետաքրքիր կապակցություններ են ի հայտ գալիս, ասենք, *մեծախոս* իմաստով՝ **ճոռոսած բերան**, *կճատ քիթ - ճրպխսած քիտ* կամ **պօտսո քիտ**: Գյումրիում մեկ դար անց էլ բոլորը հիշում են նշանավոր զվարճախոսների անունները՝ Պօլոզ Մուգուճ, Ծիտրո Ալէկ և այլն: Կարող են մարդուն երբեք տեսած չլինել, բայց մեծերից լսածով այդ մարդուն բնորոշող հատկությունը միշտ հիշատակել: Ասենք, ժլատություն դատապարտելիս կարող են ասել՝ *Դառէլ էս Վասվասա* Գէվօն:

Քանի որ անորոշությունը խորթ է ժողովրդի լեզվամտածողությանը, բարբառներում կան բառակազմական ձևեր ու միջոցներ՝ բառն առավել ճանաչելի, բառիմաստն առավել ընկալելի դարձնելու, իմաստային նրբերանգներ արտահայտելու համար՝ ստեղծելով պատկերավոր լեզվամտածողության հիանալի նմուշներ:

Jemma Barnasyan
RA NAS Language Institute

Several word-formative realities in Karno dialect.

As in the Armenian language in general, among the word-formative means affixation and stem-composition were constantly used in Armenian dialects as well. Armenian language belongs to the number of Indo-European languages that have advanced stem-composition with two and more language notional units (basic types, words, verb frames).

Stem-compositions in the Armenian language are basically originated in three ways: syntactic combinations, word-formative patterns that exist in the language and word naturalization. The appearance of stem-compositions from syntactic combinations occurs as a result of long-term joint usage and recurrent word repetition that gives the

expression more close and consistent meaning and helps in the formation into a single lexical unit.

Our object of study among word-formative means in Karno Dialects is especially interesting realities related compounding. Making the work we relied on the materials written from the dialect speakers during our dialectical expeditions as well as on the informations from rich folklore heritage of Karno dialect.